

ПРОБЛЕМИ ДІАЛЕКТОЛОГІЇ

УДК 811.161.2'28-81'373.611

МОРФОНОЛОГІЧНІ АЛЬТЕРНАЦІЇ ПРИГОЛОСНИХ У ЗАХІДНОПОЛІСЬКИХ ГОВІРКАХ

Любослава Асіїв

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
кафедра української мови імені професора Івана Ковалика,
вул. Університетська 1/343, 79602 Львів, Україна,
тел.: (80 322) 239 47 17*

Досліджено альтернації приголосних фонем у західнополіських говірках. Особливу увагу приділено діалектним особливостям функціонування морфонологічних явищ, порівнянню регулярності та умов існування певних змін у літературній мові та говірках.

Ключові слова: морфонологічні явища, альтернація, чергування, фонема, дериват.

DOI <http://dx.doi.org/10.30970/vpl.2108.68.8958>

Постановка проблеми. Виявлення загальних тенденцій розвитку морфонологічної підсистеми української мови вимагає ґрунтовного аналізу особливостей модифікацій фонемного складу основ та морфем як додаткового формо- або словотворчого засобу не тільки літературної мови, але й діалектів. Основи морфонологічних досліджень в українському мовознавстві, які закладав П. Коструба [16; 19], знайшли свій розвиток у працях багатьох дослідників, зокрема М. Кравченко [17], М. Федурко [21], І. Козленко [15]. Фонемні зміни у цих дослідженнях розглянуто здебільшого в сучасній літературній мові. Проте з'ясування специфічних рис української мови та встановлення морфонологічних правил, що є важливими завданнями морфонології як науки, не можливо здійснити без вивчення говірок.

Актуальність дослідження визначається необхідністю порівняльного аналізу функціонування відповідних фонемних змін у говірках та літературній мові. Саме таких досліджень бракує на сьогодні, хоч про деякі морфонологічні явища йдеться в низці робіт, зокрема в узагальнювальних працях про українські діалекти [9; 10; 12; 20], у дослідженнях особливостей окремих говорів [2; 11; 13; 22].

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Серед морфонологічних явищ увагу вчених найбільше привертають чергування, що не випадково, оскільки, з одного боку, альтернації займають центральне місце в системі морфонологічних модифікацій, а з іншого, – для української мови це характерне, пов'язане із фузією на стику морфем явище, на відміну від елізії та накладання. Зазвичай морфонологічні явища в говірках розглядають у межах вивчення діалектного словотвору чи словозміни. Серед досліджень особливостей деривації в західнополіських говірках

привертають праці Г. Аркушина [1], Р. Зінчука [13], Г. Козачук [14]. У деяких роботах з діалектного словотвору [2; 18] здійснено зіставлення окремих дериватів у різних говірках, що дозволяє виявити спільне та відмінне, зокрема й у функціонуванні морфологічних явищ. Про морфологічні модифікації в буковинських та гуцульських говірках у зіставленні з літературною мовою йдеться у розвідках автора [6; 7], одна із статей присвячена аналізу чергувань голосних фонем у західнополіських говірках [5].

Мета статті – з'ясувати особливості функціонування чергування приголосних як морфологічного явища в західнополіських говірках. Досягнення мети передбачає розв'язання таких **завдань**: 1. Виявити альтернативи приголосних, які відбуваються під час формо- чи словотворення в західнополіських говірках. 2. Порівняти функціонування морфологічних чергувань в аналізованих говірках з іншими діалектами та літературною мовою. 3. З'ясувати специфічні риси морфології західнополіських говірок та типові для української мови модифікації.

Розгляд чергувань у говірках у порівнянні з літературною мовою з акцентом на функціональному аспекті визначає **новизну** пропонованої розвідки та її **наукове значення**. Адже “саме функціональний аналіз дає можливість виявити не тільки специфіку морфологічних явищ, а й їх системність та прослідкувати тенденції розвитку морфологічної системи конкретної мови” [8 : 304].

Викладення основного матеріалу. Для поліських говірок характерні ті ж самі типи чергувань приголосних фонем, як і для сучасної української літературної мови. Однак відмінності полягають у регулярності, продуктивності певних морфологічних змін, їх взаємодії зі слово- чи формотворчими афіксами. Розглянемо ті альтернативи, які властиві поліським говіркам, використовуючи для аналізу слова, подані в двотомному “Словнику західнополіських говірок” Григорія Аркушина [3; 4]. У цьому словнику диференційного типу вміщено тільки лексику, відмінну від літературної семантикою, фонетичними чи граматичними особливостями.

Чергування приголосних фонем, як правило, відбуваються на міжморфемному шві при поєднанні основи та словозмінного афікса або твірної основи і диверсатора. Ці альтернативи є активним слово- або формотворчим засобом.

Серед альтернатив приголосних фонем значно поширена зміна задньоязикових /г/, /к/, /х/ на передньоязиково-ясенні шиплячі /ʒ/, /ч/, /ш/ та горлової /г/ на /ж/.

Такі чергування характерні для творення зменшено-пестливих іменників за допомогою суфікса **-ок-, -к-**: *балабуха* – *балабушок* (‘кулін. 1. пампушечка; невелика паляничка’; 2. ‘кулька з тіста’) [3 : 8]; *блеха* (‘1. жерсть’; 2. ‘деко для витікання пирогів’; 3. *перен. знев.* ‘погана мисливська рушниця’ [3 : 22]) – *блешка* (‘змени. до блеха’) [3 : 22]; *бобляхі* (‘те, що бобкі-1’ – ‘зелені плоди на картоплі після цвітіння’) – *бобляшки* (‘змени. до бобляхі’) [3 : 24]; *бублях* (‘те, що бубух-2 – послід зайців і лісових козуль’) [3 : 34] – *бубляшок* (‘змени. до бублях’) [3 : 34]; *варабух* (‘горобець’) – *варабушок* [3 : 44]; *верцьох* (‘1. те, що верцимак’ – ‘товкачик розтовкувати варену картоплю’) [3 : 50] – *верцьошок* (‘змени. до верцьох-1’) [3 : 50]; *дворняк* (‘непородистий собака, якого використовують стерегти подвір'я’) [3 : 124] – *дворнячок* (‘змени. до дворняк’) [3 : 124], *єловица* (‘те, що ялувка’ [3 : 150] – ‘телиця 2-3 років, яка ще не мала теляти’) [4 : 287] – *єловичка* [3 : 150]; *змивак* (‘те, що мийка’ [3 : 192] – ‘кусочок тканини для миття посуду’ [3 : 311]) – *змивачок*

(‘змени. до змивак’) [3 : 192]; квока (‘курка, яка сидить на яйцях, висиджуючи курчат’) [3 : 217] – квочка [3 : 218]; кисляк (‘1. кисле молоко; 2. перекисле молоко’) – кислячок [3 : 220]; кисльоха (‘1. те, що кисляк-1; 2. загусле кисле молоко’) – кисльошка [3 : 220]; крамух (‘камінець’) [3 : 250] – крамушок (‘камінець’) [3 : 250]; крук (‘гак’) [3 : 258] – кручок (‘змени. до крук’) [3 : 260]; кубах (‘місце на городі, вигребане куркою’) [3 : 261] – кубашка (‘змени., до кубах’) [3 : 262]; кубах (‘гніздо будь-якого птаха’) [3 : 261] – кубашок (‘змени. до кубах’) [3 : 262]; латуха (‘верхній довгий зимовий одяг із сукна’) [3 : 279] – латушка (‘змени. до латуха’) [3 : 279]; пампуха (‘кулін. кругла булочка переважно з житньої муки’) – пампушка (‘змени. до пампуха’) [4 : 25]; папруга (‘ремінний пояс’) – папругка (‘1. змени до папруга; 2. ремінець біля годинника; 3. ремінний ошийник для собаки’) [4 : 26]; подуха (‘велика подушка’) [4 : 62] – подушка (‘набитий пір’ям чи сіном мішок, який кладуть під голову під час снання’) [4 : 62] – подушечка (‘маленька подушка’) [4 : 62] – подущина (‘те, що подуха’) [4 : 62]; розумаха (‘пестл. розумне дитя’) – розумашка (‘пестл. змени. до розумаха’) [4 : 126]; дорога (‘1. смуга землі, по якій їздять і ходять’) [3 : 139] – дорожка (‘неширока дорога, доріжка’) [3 : 139]; пунах (‘те, що пупинок – пуп’янок квітки’) – пунашок [4 : 106]; пупих (‘те саме, що пупинок’) – пупишок (‘змени. до пупих’) [4 : 106]; риг (‘ріг’) [4 : 118] – рожок (‘змени. до риг-1’) [4 : 124] (в останньому дериваті відбувається також особливе для західнополіських говірок чергування голосних /и/ – /о/).

У зв’язку з продуктивністю суфіксів **-к-**, **-ок-** та значним поширенням типу фіналі **тк** низка дериватів засвідчує також чергування голосних фонем /о/, /е/ – /ø/: горілка – горілочка (‘пест. горілка’) [3 : 102], доска (‘дошка’) – досочка (‘дошечка’) [3 : 139], кватирка (‘пляшечка місткістю 0,25 літра’) – кватирочка [3 : 216]; латка (‘1. шматок тканини, якою зашивають дірки в одязі; 3. те, що мийка’) [3 : 279] – ‘кусочок тканини для миття посуду’ [3 : 311] – латочка (‘змени. до латка-1; 2. змени. до латка-3’) [3 : 279].

Цей вид альтернативної маркує модель творення іменників – назв осіб жіночої статі від назв чоловічої статі з суфіксом **-к-**: бадрак (‘наймит’) – бадрачка (‘наймичка’) [3 : 7], байструк (‘позашлюбний син’) [3 : 7] – байструкка (‘позашлюбна дочка’) [3 : 8]; гонук (‘внук’) [3 : 100] – гонучка (‘те, що внучка’) [3 : 100], охотнік (‘мисливець’) [4 : 19] – охотнічка (‘те, що мислилка’) [4 : 19] (мислилка – ‘жінка, яка брала участь у полюванні’ [3 : 312]); пелешук (‘житель Полісся’) – пелешучка (‘жителька Полісся’) [4 : 34]; полюх (‘житель полів, не-поліщук’) – полюшка (‘жителька полів’) [4 : 68] тощо.

Назване чергування зафіксовано також при відсубстантивному творенні іменників за допомогою суфіксів:

-ник- із значенням особи: булка (‘кулін. 1. хліб із пшеничного борошна; 2. хлібина, паляниця’) [3 : 36] – булочник (‘житель Волині, не-Полісся’: “‘Булочник’і, бо в їх пше’ниці’а родит’”) [3 : 36]; частини предмета: вилка (‘мн. вила’) [3 : 56] – вилочник (‘держак вил’) [3 : 57]. Одночасно відбувається також чергування нуль-фонем з фонемою /о/;

-анин-: Буг – забужанин (‘українець, переселений із-за Західного Бугу (тепер територія Польщі’) [3 : 161];

-анк(а): бурак – бурачанка (‘самогон з цукрових буряків’) [3 : 37];

-иськ(о)- для творення назв із значенням згрубілості та зневаги: вераха (‘вайлувата жінка’) – верашисько [3 : 49]; злодюга – злодюжисько (згруб. ‘те, що

злодіян – злодій') [3 : 191];

-нськ(о) для творення іменників – назв полів чи невеликих ділянок від назви рослини, яка там росте, наприклад: *вита* ('бот. *вика*') [3 : 54] – *виджиско* ('поле, де росла *вика*') [3 : 19]; *бурак* – *бурачиско* ('те саме, що *бураковице*') [3 : 38] – 'поле з-під *бураків*' [3 : 37];

-нх- на позначення істот жіночої статі: *вовк* ('*хижак родини собачих*') [3 : 67] – *вовчиха* ('самка *вовка*') [3 : 68]; *дяк* – *дячиха* ('1. жінка, яка виконує обов'язки *дяка в церкві*; 2. *дружина дяка*') [3 : 149]; *завмаг* – *завмажиха* ('жінка *завідуючого магазином*': "*В'ін заўмаг – вона заўмажиха*") [3 : 163]; *рабух* (орн. '*те, що варабух*') [4 : 111] – '*горобець*' [3 : 44] – *рабушиха* ('самка *горобця*') [4 : 111];

-ак-, -нк-: *вовк* – *вовчак* ('1. *напівдоросле маля вовка*') [3 : 68]; *вовчик* ('1. *те, що вовчак-1*') [3 : 68];

-ннюк-, -ок-, -ук-: *вовк* – *вовчинюк* ('*напівдорослий вовк*') [3 : 68], *вовчок*, *вовчук* ('*те, що вовчинюк*') [3 : 68];

-ницьк-: *вовк* – *вовчицьк* ('*те, що вовкопадлице*') [3 : 68] – '*викопана на звіриній стежці і прикрита гіллям яма-пастка*' [3 : 67];

-нн(а): *дорога* ('1. *смуга землі, по якій їздять і ходять*') [3 : 139] – *дорожина* ('*неширока дорога, доріжка*') [3 : 139]; *пудлога* ('*підлога*') – *пудложина* ('*одна з дощок підлоги*') [4 : 101]; *миска* – *мисчина* ('*невелика миска*') [3 : 313]; *ольха* ('*те, що вульшина-1*' – '*вільха клейка*') [3 : 80]) – *ольшина* ('*збір. те, що вульшина-2*' [4 : 13] – '*збір. вільховий ліс*' [3 : 80]); *пух* ('*підшерсток у собаки*') – *пушина* ('*збір. до пух*') [4 : 108]; *кудушка* ('*бочка для соління городини*') [3 : 204] – *кадушчина* ('*невелика бочечка для зберігання заквашеної городини*') [3 : 204].

Значно менший обсяг цього чергування у віддієслівному словотворі іменників. Зафіксовано значну кількість дериватів із альтернативою /к/ – /ч/ тільки із суфіксом **-к-**, наприклад: *жвакувати* ('*жувати жуйку (про худобу)*') [3 : 153] – *жвачка* ('*жуйка; повторне пережовування їжі жуйними тваринами*') [3 : 153]; *плакати* – *плачка* ('*те, що плаксун*' [4 : 54] – '*спеціально найнята жінка голосити за покійником*' [4 : 53]); *отсікти* ('*те, що отказати-2*' [4 : 19] – '*не вистрілити (про мисливську рушницю)*' [4 : 18] – '*отсічка (осічка в рушниці)*' [4 : 19]. З іншими суфіксами (зокрема **-н'-**) є окремі деривати: *кікатися* ('*паруватися*') [3 : 221] – *кічня* ('*група вовків під час парування*') [3 : 224].

Нетиповою така зміна є і для творення іменників від прикметників: *глухі* ('1. *такий, що не чує або недочуває*') [3 : 92] – *глушман*, *глушмай* ('*той, хто не чує або недочуває*') [3 : 93].

Чергування двох приголосних (/ск/ – /шч/) відбуваються при творенні іменника *запушонка* ('*ряжанка*': "*В 'спаране моло'ко сме'тану запу'скайут', то'д'і 'скинец':а – от і запу'шчонка*") [3 : 175].

Чергування /к/ – /ч/, /х/ – /ш/, /г/ – /ж/ відбувається при творенні і прикметників, зокрема:

- присвійних на **-ий**: *вовк* – *вовчий* ("'*Воўче ви'т:а*" [3 : 61]), *вовча будка* – '*пастка для вовків з двох лозяних загорож, куди заходить вовк, а повернутись назад не може*' [3 : 68];

- відносних відіменникових дериватів із суфіксами **-н-**: *войлок* ('*товсте сукно, збита шерсть валянка*') [3 : 69] – *войлочний* ('*такий, що виготовлений з войлоку*') [3 : 70]; *гречухе* ('*гречка їстівна*') [3 : 108] – *гречушний* ('*те, що грецький*' – '*такий, що з гречки, гречаний*') [3 : 108]; **-ист-**: *замок* – *замчистий* ('*такий, що із*

замком') [3 : 172];

- якісних відіменникових прикметників із суфіксом **-ат-**: *око* ('орган зору людини і тварини') [4 : 11] – *очатий* ('такий, що має великі очі') [4 : 20];

- віддієслівних дериватів з суфіксами **-н-**: *витягчи* ('витягти') [3 : 61] – *витяжний* ('протяжний, сумний') [3 : 61]; **-лив-**: *вректи* – *врічливий* ('такий, якого можна швидко зурочити') [3 : 77] (одночасно відбуваються закономірні чергування /e/ - /i/ та /p/ - /p'/);

- якісних відприкметникових дериватів із суфіксом **-елецк-**: *довгий* – *довжелецкі* ('дуже довгий') [3 : 137].

Таку альтернацію зафіксовано і при творенні деяких прислівників, наприклад: *впlach* ('почати плакати') [3 : 75]; *довженько* ('довго') [3 : 137]), *довжиною* ('завдовжки') [3 : 137]).

Чергування задньоязикових із шиплячими характерне для творення низки дієслів, наприклад: *Бог* – *божити* ('молитися; замовляти молитвою') [3 : 26], *божитиса* ('присягатися іменем Бога') [3 : 26]; *бік* – *бочитис* ('підступати боком, щоб ударити рогами (про корову)') [3 : 29]; *танок* (1. *насіпана купа землі на картоплину при садінні по зораному*) [3 : 117] – *танчити* ('підгортати землю куці картоплі') [3 : 117] (одночасно із чергуванням /o/ з /ø/); *довгий* – *довжити* ('глибоко орати') [3 : 137]; *знаки* ('1. *позначки на чому-небудь*; 2. *приспосовання з ланки та чотирьох кілочків, за допомогою яких розмічають рядки на картоплю при садінні*; 3. *позначки для рядків картоплі при садінні*') [3 : 192] – *значити* ('робити знаки для картоплі при садінні') [3 : 192]; *калюга* ('калюжа') [3 : 206] – *калюжитись* ('купатись у калюзі (про свиней)') [3 : 206]; *пиріг* ('1. *печений виріб з тіста з начинкою*; 2. *біла паляниця*; 3. *вареник*') – *пирожитись* ("І як ни пи'р'іг, то ни пиро'жис'а, йак ни т'емши, той ни би'рис'а") [4 : 46]; *плюга* ('те, що плега-1') [4 : 56] – *сніг з дощем* [4 : 54] – *плюжити* ('сильно йти, лити (про дощ)') [4 : 56] тощо.

У говірках, як і в літературній мові, спостерігаємо регулярне морфологічне чергування /ц'/ – /ч/, наприклад, при творенні зменшено-пестливих іменників з суфіксом **-к-**: *вараниця* ('бот. айстра') [3 : 44] – *вараничка* ('бот. змени. до вараниця') [3 : 44]; *криниця* ('джерело, яке випливає з-під землі') – *криничка* [3 : 255]; збірних іменників: *галиця* (зб. 'опала хвоя') [3 : 84] – *гальчинне* [3 : 85].

У західнополіських говірках, крім названого чергування, зафіксовано альтернацію /ц/ – /ч/. Зміна саме твердої зубної фонемі на шиплячу пов'язана з характерною для деяких західнополіських говірок твердістю /ц/ у суфіксах **-иц(а)** та **-ец-**. Зокрема, ця зміна відбувається при утворенні здрібнених, зменшено-пестливих іменників за допомогою суфіксів **-к-**, **-чик-**, наприклад: *гнилиця* ('плід груші-дички') [3 : 93] – *гниличка* ('змени. до гнилиця') [3 : 93]; *голопуец* ('те, що голопуз') [3 : 98] – *маленьке пташеня в пухові, коли ще не вбралося в пір'я* [3 : 98] – *голопучик* ('те, що голопузик') – *змени. до голопуз* [3 : 98]; *лаканец* ('невелика лісова галявина із соковитою травою') – *лаканчик* ('змени. до локанец') [3 : 276].

Цікавою є форма відносного прикметника *грецкий* ('такий, що з гречки, гречаний') [3 : 108], який утворений за участю чергування /ч/ – /ц/ та інтерференції.

Чергування передньоязикової /т/ з м'якою свистячою /ц'/ є допоміжним засобом творення іменників від дієслів за допомогою суфікса **-ах-** у деяких говірках, наприклад: *крутитися* – *круц'а/х* ('непосидюча вертлява дитина') [3 : 259].

Альтернація /т/ – /ч/ маркує словотвірний тип прикметників з суфіксом **-ан-**, наприклад: *крутити* – *кручани* ('вертлявий') [3 : 260].

Чергування двох фонем /ст/ – /шт/ зафіксована в деяких дериватах, зокрема, у прикметниках *коцави* ('худий') [3 : 249] (від іменника *коста* ('кістка') [3 : 245]); *лищасті* ('листяний') [3 : 287] (від *лист* ('листя') [3 : 285]).

Чергування однієї приголосної фонемі з двома (/з'/ – /з'з'/, /з/ – /з'з'/, /л/ – /л'л'/) є додатковим засобом деривації збірних іменників, наприклад: *драпузь* ('1. кіготь дикого птаха; 2. пазур хижого звіра') [3 : 142] – *драпуззе* ('збір. кігті хижих звірів') [3 : 141]; *кавал* ('великий шматок чого-небудь') [3 : 202] – *кавалле* ('збірн. шматки будь-чого') [3 : 203]; *палуза* ('1. різка; 2. палиця') – *палуззе* ('збір. дрібне гілля, хмиз') [4 : 23]; *причандали* ('інструменти будь-якого призначення') [4 : 91] – *причандалле* ('збір. те, що причандали') [4 : 92] тощо.

Як і в літературній мові, творення згрубілих іменників з цілою низкою суфіксів, зокрема **-уг-**, **-ук-**, **-ак-** утворюється за участю альтернативи твердих приголосних з парними їм м'якими: *пил* – *пи/л'у/га*, *пи/л'у/ка* ('зруб. густий пил': "В'ітром не'се пи/л'угу") [4 : 45]; *поліно* ('частинка стовбура дерева, що призначається на паливо') – *полі/н'а/ка* ('велике поліно') [4 : 66]; *полотно* ('конопляна або лляна тканина особливого переплетення') – *полот/н'е/ний* ('полотняний, лляний') [4 : 67]. Аналогічні зміни зафіксовані і в прикметниках зі зменшено-пестливими суфіксами: *повний* – *півнісінький* ('дуже повний') [4 : 48] (до речі, у наведеній формі, на відміну від літературної мови, відбувається також чергування голосних /о/ – /і/ в закритому складі).

У західнополіських говірках спостерігаємо характерне для української мови чергування голосних /о/, /е/ з /і/, однак воно має свої особливості, насамперед пов'язане із рефлексіями давніх голосних о, е в закритих складах в говірках [5]. Разом з цим чергуванням відбувається і заміна м'якої приголосної фонемі на парну їй тверду, наприклад: *вп/л'ін* ('широкий рухомий брус з двома ручицями на передку воза; оплін') – *вплон* [3 : 75]; *обо/р'іг* ('приспособлення з чотирьох стовпів із підйомним дахом для зберігання сіна') – *оборога* [4 : 5]; *зажи/т'ість* ('пихатість') – *зажитості* [3 : 166] тощо.

Морфологічні альтернативи в західнополіських говірках, як і в літературній мові, функціонують і при парадигматичному формотворенні іменників та дієслів, виявляючи відповідну кореляцію зі змінами під час словотворення діалектних лексем з певною фонемною структурою.

Зокрема, чергування задньоязикових приголосних /к/, /г/ з передньоязиковими ясенними шиплячими /ч/, /ж/ в західнополіських говірках, як і в літературній мові, маркують парадигми дієслів з відповідним типом фіналі основ. Наприклад: *бекати* ('подавати голос (про лося)') – *бече* ("Там лос' бече") [3 : 13]; *випектис* ('втратити свій колір від сонячного проміння (про тканину)') [3 : 57] – *випечец'а* [3 : 57]; *впектис* ('набриднути, остогиднути') – *впечус*, *впечеса* [3 : 75]; *вректи* ('зробити очима так, що людині стає погано, накинути вроки, наврочити') – *вречу*, *вречеш* [3 : 76]; *впрагти* ('накласти упряж на коня') – *впражу*, *впражеш* [3 : 76]; *допкати* ('топтати') [3 : 139] – *допчу*, *допчеш*: "Д'іти 'с'іно 'допчут', йак приви'зем" [3 : 139]; *запрагти* ('накласти упряж на коней') – *запражу*, *запражеш* ("Жи'ве в си'л'і, а 'кони не запра'же" [3 : 174]) і омонім *запрагти* ('зажарити траву, засмачити') – *запражу*, *запражеш* ("От запра'жу борщ, і 'можете йісти" [3 : 174]); *зможтиса* ('1. утомитися; 2. знесилитись') [3 : 192] – *зможуса*, *зможиса* [3 : 192]; *кликотати* ('видавати переривчасті звуки, вдаряючи частинами дзьоба одна об другу (про лелеку)') – *кликоче*, *кликочут* ("На 'нашуй 'клун'і 'бусли

кли'кочут") [3 : 226]; *крегекати* ('скрекотати (про сороку)') [3 : 251] – *крегече* ("Со'рока кре'гече" [3 : 251]); *пектися* ('хвилюватися, переживати') – *печус'а, печес'а* ("Чо ти пе'чеса?" [4 : 34]) тощо.

Як і в літературній мові, у західнополіських говірках при утворенні особових форм дієслів, у яких в основі перед суфіксом **-і-** є /т'/, відбувається чергування цієї фонемі із шиплячою /ч/. Наприклад: *беко/т'/іти* ('те, що бекати') – *бекоче* [3 : 14]; *дих/т'/іти* ('стукати, грюкати') – *дихчу* [3 : 134]; *дримко/т'/іти* ('тремтіти') – *дримкочу* [3 : 143]; *завер/т'/іти* ('1. загорнути що-небудь або кого-небудь чимось; 2. пов'язати, зав'язати') – *заверчу* [3 : 162] тощо.

Якщо в основі дієслова перед суфіксом **-і-** є /д'/, то при творенні першої особи однини відбувається чергування цієї фонемі з /ж/: *гля/д'/іти* ('1. дивитися; 2. доглядати, няньчити дітей; 3. цупати курку, перевіряючи, чи буде цього дня нестися') – *гляжу* [3 : 93]; *кван/д'/іти* ('набридливо говорити про одне і те ж; базікати') – *кванжу* [3 : 215].

Парадигма дієслів із суфіксом **-а-** або **-и-** в основі з попередніми фонемами /т'/, /д'/ марковане чергуванням названих фонем з шиплячими /ч/, /ж/: *бикотати* ('те, що бекати') – *бикоче* [3 : 18]; *гелготати* ('подавати голос') – *гелгоче* [3 : 87]; *викадити* ('викурити звіра за допомогою диму') – *викажу* [3 : 55]; *бульботати* ('токувати (про тетеруків)') – *бульбоче* [3 : 37]; *булькотати* ('те, що бульботати') – *булькоче, булькочуть* ("Там титиру'ки бул"кочут") [3 : 37]; *гвоздити* ('збивати масло за допомогою маслобійки') – *гвозжу* [3 : 87]; *гидитись* ('вживати непристойні слова') – *гижусь* [3 : 88]; *гладити* ('1. ласкаво проводити долонею по комусь або по чомусь; 2. прасувати') – *гладжу* [3 : 91]; *громадити* ('те, що грабати') [3 : 110] – *'гребти'* [3 : 106] – *громажу* [3 : 110]; *заводитиса* ('1. починати сварку') – *завожуса* [3 : 163]; *змутити* ('1. обманути, збрехати; 2. вкрасти') – *змучу* [3 : 192]; *крегетати* ('те саме, що квакати') [3 : 251] – *крегече* ("Жаба кре'гече") [3 : 251]; *лекотати* ('тремтіти') – *лекочу* [3 : 282]; *ошкромадити* ('ошкребти') – *ошкромажу* [4 : 20]; *поладитися* ('помиритися з кимось') – *полажус'а* [4 : 66]; *прутити* ('швидко йти') – *пручу* [4 : 97].

Важливо зауважити, що, на відміну від літературної мови, у якій при творенні першої особи однини дієслів відбувається чергування /д/ або /д'/ з /з/, у західнополіських говірках послідовно відбувається чергування /д/ з /ж/ (пор. літ. форми *гладжу, громаджу, ходжу* тощо).

Альтернативі свистячих із шиплячими (/з/ – /ж/, /с/ – /ш/) маркують парадигму дієслів із фонемами /з/, /с/ у фіналі. Наприклад: *врізати* ('1. відрізати частину чого-небудь від чогось; 2. трохи порізати що-небудь; 3. перен. вистрілити з рушниці; 4. голосно звільнитися від повітря') – *вріжу, вріжеш* [3 : 77]; *гармузити* ('тошнитися, нудити') – *гармужу* [3 : 86]; *кампузити* ('1. соромити; 2. зневажливо говорити про когось або про що-небудь') – *кампужу* [3 : 207]; *квасити* ('1. надавати бродінню, окислювати що-небудь поживне; 2. намочувати шкуру звіра в спеціальному розчині') – *квашу* [3 : 216]; *одказати* ('переказати потайки що-небудь комусь') – *одкажу, одкажеш* [4 : 9]; *підмазатися* ('піддобритися') – *підмажус'а, підмажеш'а* [4 : 50] тощо.

Форми першої особи однини дієслів із фіналлю /сти/ марковані чергуванням двох фонем /ст/ – /шч/. Наприклад: *вихристити* ('1. охрестити іновірця; 2. перен. вигадати комусь прізвисько') – *вихришчу* [3 : 62]; *вичистити* ('1. зробити щось чистим; 2. те, що вихарашати') [3 : 62] – *викаструвати* [3 : 61] –

вичишчу [3 : 62]; *посвистати* (*втратити що-небудь*) [4 : 75] – *посвишчу* (*“Посвишчи туйу пл'ашку”*) [4 : 75].

Для української мови (і літературної, і діалектної) характерне чергування задньоязикових та горлової приголосної з передньоязиково-зубними м'якими /к/ – /ц'/, /х/ – /с'/, /г/ – /з'/. Однак у західнополіських говірках парадигму відмінювання іменників жіночого роду на **-ка** маркує альтернатива /к/ – /ц'/, що є діалектною особливістю утворення відповідних відмінкових форм (давального та місцевого відмінків). Це чергування охоплює велику кількість лексем, що пов'язано з продуктивністю суфіксів **-к-**, **-ник-**, **-ок-** і відповідною кількістю лексем з /к/ у фіналі. Наприклад: *бочка* (*‘1. дерев'яна посудина з клепок для зберігання зерна чи муки; 2. цементний колодязний круг; 3. заросле травною болото, коли по ньому йти, то воно під ногами піднімається і котиться перед людиною, ніби бочка; 4. товста людина*) [3 : 29-30] – *на бочци* (*“На ц'уй 'боц:и 'гобруч 'лопнув”*) [3 : 29]; *квітка* (*‘1. бот. квітка; 2. букет квітів, які прикріплювали до кроков на знак того, що будівля зведена; 3. частування з нагоди прикріплення букета квітів до крокви*) – *на квітци* (*“На 'квітци вс'і 'п'яни бу'ли”*) [3 : 217]; *кладка* (*‘1. дошка, покладена через річ або річку для переходу; 2. лава для сидіння*) [3 : 224] – *на кладци* (*“Не” ска'чи на 'кладци – впа'деш в 'воду”*) [3 : 224]; *лежювка* (*‘1. те, що лежвище – місце, де сплять дикі свині; 2. дорога на болоті, вимощена стовбурами дерев*) [3 : 280] – *на лежнювци* (*“На ле” жн'овци три'сло, аж зубами 'клацали”*) [3 : 280]; *парка* (*‘1. те, що пара -3 – подружжя’* [4 : 27]; *‘2. парний ятір’* (*‘два ятері скраю, а посередині сітка*) [4 : 28] – *парци* (*“Хо'рош'ій 'парци ни 'стидно йти в 'старци”*) [4 : 28].

Значно рідше названі альтернативи є додатковим дериваційним засобом, зокрема, такі зміни зафіксовані при творенні іменника *пияцюга* (від *пьяк*) [4 : 48], зменшеної назви для дитячого мовлення *Бозя* (*‘дит. Бог’*) [3 : 26] тощо.

Спостерігаємо й аналогічне до літературної мови чергування /с/ – /д/ або /г/, яке маркує парадигму окремих дієслів, наприклад:

густити (*‘1. подавати низькі звуки (про різні механізми. мотори); 2. подавати сигнал за допомогою спеціального пристрою; 3. подавати низький протяжний голос (про собаку); 4. подавати звуки (про різних тварин); 5. токувати (про тетерука); 6. подавати ознаки до парування (про свиню)’* [3 : 114-115] – *гуду, гудеш і т.д* (*“Дес' ма'шина за'грузла - гон йак гуде”*; *“Зубри гудут”*) [3 : 114];

завести (*‘1. супроводжуючи, допомагати кому-небудь увійти куди-небудь; 2. приводити в дію якийсь механізм; 3. створити сприятливі умови для розведення чого- або кого-небудь; 4. не вистрілити (про мисливську рушницю)’* [3 : 162]) – *заведу, заведеш і т.д.* (*“В та'куй 'кучми ще чо'го 'доброго во'шей заве'деш... Тра пун'тстрихтис”* [3 : 162]);

квістити (*‘квітувати (про жито)’*) – *квітить* [3 : 217];

класти (*1. розміщувати що-небудь на якійсь поверхні; 2. садити картоплю; 3. розпалювати (розводити) вогнище*) – *кладу, кладеш і т.д.* [3 : 224] тощо.

Для системи дієвідмінювання аналізованих говірок характерними є і чергування **губної** фонемі із сполукою **“губна+л’”**, наприклад: *пособити* (*‘док. допомогти*) – *пособ'л' у/* – *пособ'л'а/ти* (*недок. ‘допомагати у якійсь справі’*: *‘Хлоп'іц' посо'бл'аїе ‘бат'ков'і*) [4 : 76]; *потеребити* (*‘1. вилуштити насіння із стручків бобових; 2. вилупати рештки їжі із зубів*) – *потереб'л'у/* [4 : 78]; *потрапити* (*‘1. пройти у визначене місце; 2. поцілити, стріляючи з рушниці*) – *потрап'л'у/* [4 : 79]; *пурубити* – *пуруб'л'у/* (*‘покривати дах будівлі соломою’*:

Пуру'бл'али ха'ти со'ломойу') [4 : 107].

Висновки. У західнополіських говірках активно функціонують усі типи морфологічних альтернатив, які властиві літературній мові. Проте є і такі (зокрема, чергування /г/ – /з/, /ц/ – /ч/), що характерні для діалектного мовлення. Здебільшого морфологічні явища в досліджуваних говірках виявляють високу регулярність і широку сферу дії. Чергування задньоязикових приголосних із передньоязиковими шиплячими маркують продуктивні словотвірні типи: іменникові із суфіксами -к-, -ик-, -ок-, -ник-, прикметникові з дериваторами -ий, -н-, -ат-. Для дієслівних парадигм властиві в основному однакові з літературною мовою типи чергувань приголосних фонем, за винятком чергування /д'/, /д/ з /ж/ (у літературній мові в аналогічних умовах функціонує зміна названих передньоязикових зубних приголосних на /з/).

Перспективи використання результатів дослідження вбачаємо в зіставленні особливостей функціонування кожного із типів морфологічних чергувань у межах окремих словотвірних типів та парадигм у говірках та літературній мові із залученням історичного аспекту, що дозволить з'ясувати основні тенденції розвитку української морфології.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Аркушин Г. Іменний словотвір західнополіського говору: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. філол. наук: 10.02.01 – українська мова / Г. Л. Аркушин. – Київ, 2005. – 44 с.
2. Аркушин Г. Л. Західнополіська діалектологія: навч. посіб. з регіон. діалектології для студ. спец. “Укр. мова та літ.” / Григорій Львович Аркушин. – Луцьк: Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2012. – 257 с.
3. Аркушин Г. Л. Словник західнополіських говорів. У 2-х т. Т.1. А-Н. / Григорій Аркушин. – Луцьк: Ред.-вид. відл. “Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2000. – XXIV+354 с.
4. Аркушин Г. Л. Словник західнополіських говорів. У 2-х т. Т.2. О-Я. / Григорій Аркушин. – Луцьк: Ред.-вид. відл. “Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2000. – 458 с.
5. Асіїв Л. Альтернативі голосних фонем у західнополіських говірках / Любослава Асіїв // Серце чистее, думка чесная...: Збірник наукових праць і матеріалів на пошану Ірини Ощипко. – Львів, 2018. – С. 585–595.
6. Асіїв Л. Морфологічні альтернативі в буковинських говірках / Любослава Асіїв // “У координатах мови: Збірник наукових праць на пошану професора Лідії Коць-Григорчук. – Львів: Паіс, 2016. – С. 41–51.
7. Асіїв Л. Морфологічні альтернативі в гуцульських говірках / Любослава Асіїв // Вісник Львівського університету. Серія філологічна. – 2009. – Вип. 46. Ч. II. – Львів: Видав. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2009. – С. 92–96.
8. Асіїв Л. Морфологія: проблеми і перспективи дослідження / Любослава Асіїв // Вісник Львівського університету. Серія філологічна. – 2011. – Вип. 52. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2011. – С. 296–305.
9. Бевзенко С. П. Українська діалектологія / С. П. Бевзенко. – Київ: Вища школа, 1980. – 246 с.
10. Бевзенко С. П. Українська діалектологія. Фонетика / С. П. Бевзенко. – Одеса: ОДУ, 1974. – 51 с.

11. *Герман К. Ф.* Атлас українських говірок Північної Буковини: Фонетика. Фонологія / К. Ф. Герман. – Чернівці: Прут, 1995. – Т. 1. – 410 с.
12. *Жилко Ф. Т.* Нариси з діалектології української мови / Ф. Т. Жилко. – Київ: Рад. школа, 1966. – 307 с.
13. *Зінчук Р. С.* Словозміна іменників у західнополіських говірках: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: 10.02.01– українська мова / Р. С. Зінчук. – Луцьк, 2010. – 20 с.
14. *Козачук Г.* Лексико-семантична і дериваційна структура відносних прикметників у надбузько-поліських говірках української мови / Ганна Козачук // Волинь – Житомирщина. – 2010. – № 22, т. 2. – С. 115–122.
15. *Козленко І.В.* Морфологія словозміни дієслова у сучасній українській літературній мові: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: 10.02.01– українська мова / І. В. Козленко. – Київ, 1992. – 20 с.
16. *Коструба П. П.* Фонетика, фонологія і морфологія (їх предмет і місце в науці про мову) / П. П. Коструба // Методологічні питання мовознавства. – Київ, 1966. – С. 94–103.
17. *Кравченко М. В.* Словообразовательная морфология украинского языка: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. філол. наук: 10.02.01– українська мова. – К., 1990. – 39 с.
18. *Панцьо С.* Словотвірні паралелі в поліських та лемківських говірках: іменникові деривати / Стефанія Панцьо // Волинь – Житомирщина. – 2010. – № 22, т. 2. – С. 223 – 228.
19. Сучасна українська літературна мова. Вступ. Фонетика / За ред. І. К. Білодіда. – Київ: Наук. думка, 1969. – 435 с.
20. Українська діалектна морфологія / [за ред. Ф. Т. Жилка]. – Київ: Наук. думка, 1969. – 200 с.
21. *Федурко М.* Морфологія відіменникового словотворення / М. Федурко. – Київ-Дрогобич: Вимір, 2003. – 271 с.
22. *Чорней К.* Українські говірки Південної Буковини (фонетика): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: 10.02.01– українська мова / К. І. Чорней; Прикарпат. ун-т ім. В. Стефаника. – Івано-Франківськ, 2004. – 20 с.

REFERENCES

1. *Arkushyn H.* Imennyi slovotvir zakhidnopoliskoho hovu: avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia dokt. filol. nauk: 10.02.01– ukrainska mova / H. L. Arkushyn. – Kyiv, 2005. – 44 s.
2. *Arkushyn H. L.* Zakhidnopoliska dialektolohiia: navch. posib. z rehion. dialektolohii dlia stud. spets. “Ukr. mova ta lit.” / Hryhorii Lvovych Arkushyn. – Lutsk: Volyn. nats. un-t im. Lesi Ukrainky, 2012. – 257 s.
3. *Arkushyn H. L.* Slovnyk zakhidnopoliskykh hovoriv. U 2-kh t. T.1. A-N. / Hryhorii Arkushyn. – Lutsk: Red.-vyd. vidl. “Vezha” Volyn. derzh. un-tu im. Lesi Ukrainky, 2000. – XXIV+ 354 s.
4. *Arkushyn H. L.* Slovnyk zakhidnopoliskykh hovoriv. U 2-kh t. T.2. O-Ya. / Hryhorii Arkushyn. – Lutsk: Red.-vyd. vidl. “Vezha” Volyn. derzh. un-tu im. Lesi Ukrainky, 2000. – 458 s.
5. *Asiiv L.* Alternatsii holosnykh fonem u zakhidnopoliskykh hovirkakh /

Liuboslava Asiiv // Sertse chysteie, dumka chesnaia...: Zbirnyk naukovykh prats i materialiv na poshanu Iryny Oshchypko. – Lviv, 2018. – S. 585–595.

6. Asiiv L. Morfonolohichni alternatsii v bukovynskykh hovirkakh / Liuboslava Asiiv // “U koordynatakh movy: Zbirnyk naukovykh prats na poshanu profesora Lidii Kots-Hryhorchuk. – Lviv: Pais, 2016. – S. 41–51.

7. Asiiv L. Morfonolohichni alternatsii v hutsulskykh hovirkakh / Liuboslava Asiiv // Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriiia filolohichna. – 2009. – Vyp. 46. Ch. II. – Lviv: Vydav. tsentr LNU im. I. Franka, 2009. – S. 92–96.

8. Asiiv L. Morfonolohiia: problemy i perspektyvy doslidzhennia / Liuboslava Asiiv // Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriiia filolohichna. – 2011. – Vyp. 52. – Lviv: Vydavnychiy tsentr LNU imeni Ivana Franka, 2011. – S. 296–305.

9. Bevzenko S. P. Ukrainska dialektolohiia / S. P. Bevzenko. – Kyiv: Vyscha shkola, 1980. – 246 s.

10. Bevzenko S. P. Ukrainska dialektolohiia. Fonetyka / S. P. Bevzenko. – Odesa: ODU, 1974. – 51 s.

11. Herman K. F. Atlas ukrainskykh hovirok Pivnichnoi Bukovyny: Fonetyka. Fonolohiia / K. F. Herman. – Chernivtsi: Prut, 1995. – T. 1. – 410 s.

12. Zhylko F. T. Narysy z dialektolohii ukrainskoi movy / F. T. Zhylko. – Kyiv: Rad. shkola, 1966. – 307 s.

13. Zinchuk R. S. Slovozmyna imennykiv u zakhidnopoliskykh hovirkakh: avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. filol. nauk: 10.02.01– ukrainska mova / R. S. Zinchuk. – Lutsk, 2010. – 20 s.

14. Kozachuk H. Leksyko-semantychna i deryvatsiina struktura vidnosnykh prykmetnykiv u nadbuzko-poliskykh hovirkakh ukrainskoi movy / Hanna Kozachuk // Volyn – Zhytomyrshchyna. – 2010. – № 22, t. 2. – S. 115–122.

15. Kozlenko I. V. Morfonolohiia slovozmyny diieslova u suchasni ukrainskii literaturnii movi: avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. filol. nauk: 10.02.01– ukrainska mova / I. V. Kozlenko. – Kyiv, 1992. – 20 s.

16. Kostruba P. P. Fonetyka, fonolohiia i morfonolohiia (ikh predmet i mistse v nautsi pro movu) / P. P. Kostruba // Metodolohichni pytannia movoznavstva. – Kyiv, 1966. – S. 94–103.

17. Kravchenko M. V. Slovoobrazovatelnaia morfonolohiia ukraynskoho yazyka: avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia dokt. filol. nauk: 10.02.01– ukrainska mova. – K., 1990. – 39 s.

18. Pantso S. Slovtvirni paraleli v poliskykh ta lemkyvskykh hovirkakh: imennykovi deryvaty / Stefaniia Pantso // Volyn – Zhytomyrshchyna. – 2010. – № 22, t. 2. – S. 223–228.

19. Suchasna ukrainska literaturna mova. Vstup. Fonetyka / Za red. I. K. Bilodida. – Kyiv: Nauk. dumka, 1969. – 435 s.

20. Ukrainska dialektna morfolohiia / [za red. F. T. Zhylka]. – Kyiv: Nauk. dumka, 1969. – 200 s.

21. Fedurko M. Morfonolohiia vidimennykovoho slovtvorennia / M. Fedurko. – Kyiv-Drohobych: Vymir, 2003. – 271 s.

22. Chornei K. Ukrainski hovirky Pivdennoi Bukovyny (fonetyka): avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. filol. nauk: 10.02.01– ukrainska mova / K. I. Chornei; Prykarp. un-t im. V. Stefanyka. – Ivano-Frankivsk, 2004. – 20 s.

Стаття надійшла до редколегії 30. 04. 2018

доопрацьована 30. 06. 2018

прийнята до друку 15. 08. 2018

MORPHONOLOGICAL ALTERNATIONS OF CONSONANTS IN THE WESTERN POLISSIA DIALECT

Luboslava Asiyiv

*Ivan Franko National University of Lviv,
Ivan Kovalyk department of Ukrainian language,
Universytets'ka 1/234, 79001, str., Lviv, Ukraine
tel.: (0 322) 239 47 17
ukrmova.lnu@ukr.net*

The article is devoted to the description of alternations taking place in the Western Polissia dialect. Special attention has been paid to dialect peculiarities of morphological phenomena functioning. The alternation of consonants in Western Polissia dialects is compared with the literary language. The main attention is paid to the specificity and regularity of dialectal morphological phenomena.

Among all the morphological phenomena a central place in the system is occupied by duties - modifications of phoneme composition of morphemes that consist in replacement of one phoneme other (including by a phoneme zero) or by connection of phonemes. The differences are regularity, efficiency morphological certain changes, their interaction with word-formation affix or formative affixes. The duties of phonemes, as a rule, take place on intermorpheme guy-sutures at combination of basis and affix or formative basis and derivational affix. These alternations are active derivational means in Western Polissia dialects. In Western Polissia dialects are seeing is typical for Ukrainian alternating consonants. Western Polissia dialects actively operate all types morphological alternatsiy that peculiar literary language. However, there are those (including duty /r/ - /ʒ/, /u/ - /y/), which are characteristic dialect speech. Usually morphological studied phenomena in dialects show high regularity and wide scope. Mainly alternations of consonantal phonemes are marked regularity. On the whole for the word-formation of nouns, adjectives and verbs there is more characteristic duty of consonantal phonemes. Especially active and regular is alternational rows of /k/ - /q/ during the derivate of nouns and adjectives by means of suffixes of -к-, -ок-. Under regularity some understand the morphological phenomena him obligatory participating in formation of certain form or new lexeme by means of identical affix facilities from words, the end of basis of that is folded by of the same type phoneme connections.

Key words: morphological phenomena, alternation, phonema, derivatives.